

Aydın ƏLİZADƏ

fəlsəfə ü.e.d., baş elmi işçi,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

AZƏRBAYCANDA QIRMIZI TERROR: “SAĞ-TROTSKİÇİ EHTİYAT MƏRKƏZİNİN ƏKSİNQİLƏBİ MİLLİYYƏTÇİ TƏŞKİLATI”NIN İŞİ (1938-1956) *

Giriş

1937-38-ci illərdə Sovet Azərbaycanında dövlət terrorizminin tüğyan etməsi o zaman SSRİ-də gedən ümumi prosesin bir hissəsi idi. Azərbaycanda kütləvi repressiyalara Zaqafqaziya diyar komitəsinin sədri Lavrenti Beriyanın “Pravda” qəzetində (19.08.1936) “Sosializm düşmənlərini yandırmaq küllərini küləyə üfürmək” adlı məqaləsinin yayımlanmasından sonra başlanmışdır. Məqalə müəllifinin fikrinə görə guya Azərbaycanda trotskiçilər (SSRİ-nin rəsmi leninçi təliminə qarşı olan başqa kommunist ideologiyası), milliyyətçilər və başqa hökumətə qarşı olan təşkilatlar fəallıq göstərir və onlar dövlət çevrilişi, eləcə də mərkəzi hakimiyyəti devirmək üçün çeşidli təxribatlar hazırlayırlar. Ona görə də Beriya bu təşkilatlara qarşı barışmaz savaşa açılmasına çağırış etmişdi.

Artıq 1937-38-ci illərdə Azərbaycanda çoxlu sayda insan həbs edilmiş, təqiblər həm də respublika rəhbərliyinin arasında aparılmışdı [9, s. 36]. Repressiyalar o qədər şiddətlənmişdi ki, “1937-ci ilin yayından başlayaraq 1938 ilin payızına qədər Azərbaycan rəhbərliyi məhv edilmiş, respublika rəhbərlərsiz qalmışdır” [2, s. 775-776].

“Sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqiləbi - milliyyətçi təşkilatı”

1938-ci ildə SSRİ-də ən şiddətli repressiyalar “Sovetlər əleyhinə sağ-trotskiçi blokunun” işi üzrə həyata keçirilmişdir. Bu iş üzrə Moskvada ən fəal kommunistlər olan Buxarin və Rıkov, eləcə də onların tərəfdarları tutularaq mühakimə edilib güllələnmişdirlər. Məhkəmə hesabatlarına görə, onların məqsədi “sosialist ictimai və dövlət quruluşunun devrilməsi, SSRİ-də kapitalizmin bərpası, ölkənin dağıdılması, Ukraynanın, Belarusun, Orta Asiya respublikalarının, Gürcüstanın, Ermənistanın, Azərbaycanın və Primorsk diyarının (Uzaq Şərqdə) vahid ölkənin tərkibindən çıxarılmasından ibarət idi” [3, s. 485].

Bu proses də bütün ölkədə yeni təqiblərə gətirib çıxarmışdı. Hər yerdə Buxarin və Rıkovun dəstəsindən olan “sağ-trotskiçilər” axtarılıb həbs edilirdi. Azərbaycanda da bu iş üzrə çox şiddətli təqiblər olmuş, “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqiləbi - milliyyətçi təşkilatı” (SEMƏMT) adlandırılan bir təşkilat aşkar edilmişdi [6, s. 881-892]. Bu təşkilatın başçıları kimi birdən - birə dörd SSRİ Ali Sovetinin (parlamentinin) 1-ci çağırış deputatları da göstərilmişdir. Onlar Az. SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin 1-ci müavini Manaf Xəlilov (1899-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Daxili Ticarət komissarı İbrahim Əsədullayev (1902-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Əkinçilik komissarı Əbülfət Məmmədov (1898-ci ildə Ermənistan SSR Akarat kəndində anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Yüngül Sənaye komissarı İskəndər Əliyev (1906-cı ildə Şuşada anadan olmuşdur) idilər.

İstintaqın iddiasına görə, SEMƏMT Azərbaycan milliyyətçilərinin başqa millətlərin nümayəndələrindən olan sağ-trotskiçilərlə birliyini təmin etmişdir. Buna görə də gələcəkdə SSRİ

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Eynulla Mədətli tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

Xalq Rabitə Komissarlığının Azərb. SSR üzrə səlahiyyətli Yefim Rodionov və Azərb. SSR Xalq Təsərrüfatı Sovetinin katibi Boris Lyuborski-Novikov da təşkilat “rəhbərləri” elan edilmişdirlər.

Cinayət işinin 31 avqust 1940-cı il İttihamnəsinin mətninə görə, bu təşkilat ona görə “ehtiyat” adlandırılmışdı ki, guya ondan qabaq 1936-37-ci illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) tərəfindən darmadağın edilmiş “əsas” təşkilatın əvəzində yaradılmışdı; bu yeni təşkilatın üzvləri o zaman ehtiyatda idilər və əsas təşkilat məhv ediləndən sonra onun işini bərpa etməyə çalışmışdılar [10, s. 285].

Əldə olunmuş sənədlər bu cinayət işinin əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə saxtalaşdırılması və sifariş edilməsi fikrinin irəli sürülməsinə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, Azərb. SSR Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (K(b)P MK) sədri Mir Cəfər Bağırov SSRİ Ali Sovet deputatları haqqında işəədici materialların və imzasız məktublarnın toplanmasına dair xüsusi sərəncam vermişdi [8, s. 85]. Bu da o demək idi ki, bir çox deputatların həbsi qabaqcadan ən yüksək partiya və dövlət səviyyələrində planlaşdırılmış və xüsusi siyahılara salınmışdı.

Şəkil 1. Azərbaycanlı deputatlar SSRİ Ali Sovetinin birinci toplantısında (millətlər palatası). Moskva, yanvar, 1938. İskəndər Əliyev üçüncü cərgədə soldan birincidir.

Həbslər və istintaqın gedişi

1938-ci ilin may ayının sonunda bir neçə yüngül sənaye komissarlığının işçisi XDİK-də xalq komissarı İskəndər Əliyevə qarşı ifadə verdilər. Onların iddiasına görə o, komissarlıqda SSRİ əleyhinə təşkilat yaradıb və ona başçılıq edib.

Bu ifadələr kifayət etmişdi ki, Azərb. SSR XDİK Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin 3-cü şöbəsinin müdiri kapitan Meşeryakov İskəndər Əliyevin həbsinə dair 1 iyun 1938-ci il tarixində həbs qərarı versin. Həbsindən bir neçə vaxt sonra İ. Əliyev özünün təqsirli olduğunu etiraf etmişdir [10, c.4, s. 86]. Daha sonra isə o, Azərbaycanın bir neçə bölgəsində onun başçılıq etdiyi əksinqilabi təşkilatın üzvlərinin olduğu haqqında ifadə vermişdir. Buna bənzər ifadələri SEMƏMT işi üzrə istintaqa cəlb edilən başqa məhbuslar da vermişlər.

Getdikcə yeni-yeni “etiraflar” çoxalmağa idi. İ. Əliyevə görə, 1938-ci ilin yanvar ayının 12-17-də SSRİ Ali Sovetinin birinci toplantısında Moskvada olduğu zaman o, qaldığı “Moskva” mehmanxanasında Azərbaycandan olan digər deputatlarla: M. Xəlilov, Ə. Məmmədov və İ. Əsədullayevlə görüş keçirib. Bu görüşdə onlar Sovet hökumətinə qarşı olduqları haqqında bir-birinə etiraflar etmiş və orada gizli təşkilat yaratmışlar [11, c. 4, s. 88]. Bir qədər sonra buna bənzər “etirafları” Moskva görüşünün başqa iştirakçıları olan Məmmədov [11, c. 4, s. 115] və Xəlilov [10, c.4, s. 125] da ediblər. İ. Əsədullayev isə bunlara əlavə edərək bildirir ki, orada görüş iştirakçıları həm də Moskvanın sağ-trotskiçiləri ilə əlaqələr qurmaq qərarına gəlmişlər. Eləcə də o, “təşkilat” üzvlərinin dövlətə qarşı cinayətdə ittiham olunan keçmiş Ukrayna K(b)P MK katibi Kosiorla görüşdükləri haqqında məlumat vermişdir [11, c. 4, s. 286]. “Mehmanxana” görüşündə iştirakçılar Brener və Kulkov kimi “sağ-trotskiçilərlə” əlaqə qurmağı qərara almışlar [11, c. 4, s. 286].

Beləliklə, İ. Əliyevin başçılıq etdiyi yüngül sənaye “təşkilatı” Moskva görüşündə yaradılan daha böyük “qurumun” tərkibinə daxil edilir.

İ. Əliyevin, İ. Əsədullayevin və Ə. Məmmədovun adları 1938-ci ildə “Stalin siyahılarının” 1-ci kateqoriyasına salınmışdı [10]. Bu da o demək idi ki, onlar güllələnməli idilər. Ancaq hansısa səbəblər üzündən onları edam etmədilər. Çox güman ki, güllələnmə növbələri çatınca repressiyaların səngiməsi dövrü başladı. Məsələn burasındadır ki, onların adı keçən siyahının tarixi 25 sentyabr 1938-ci il tarixinə təsadüf edilir. Həmin ilin oktyabr ayında isə güllələnmə hökmlərinin icra edilməsini əsasən ləğv etmişdilər. Bundan sonra məhbusların çoxusunu uzun müddətə azadlıqdan məhrum edirdilər.

SEMƏMT-in məqsəd və vəzifələri

İstintaq tərəfindən irəli sürülən ittihamlar Buxarin və Rıkovun “Moskva prosesində” səsləndirilənlərlə, əsasən, eynilik təşkil edirdi. Fərqli cəhət ondan ibarət idi ki, Azərbaycan “sağ-trotskiçilərini” həm də milliyyətçilikdə ittiham etmişdilər. Məhbusların dindirilmə protokollarında [11, c. 4, s. 128] və onların işi üzrə 17 sentyabr 1939-cu il tarixli İttihamnaməsində [11, c. 4, s. 248] SEMƏMT-in məqsəd və vəzifələri aşağıdakı müddəalardan ibarət idi:

1. Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxması üçün silahlı üsyanın hazırlanması.
2. Azərbaycan K(b)P rəhbərliyinə qarşı terror əməliyyatlarının keçirilməsi.
3. SSRİ ilə düşmənçilik edən ölkələrlə əlaqələrin qurulması.
4. Dünya faşizminin SSRİ-yə qarşı hücumunun dəstəklənməsi.
5. SSRİ-nin dağılmasından sonra hakimiyyətə gəlmək üçün paralel hökumətin yaradılması.
6. Əhalinin mərkəzi hakimiyyətə qarşı inamsızlığının yaradılması üçün Azərbaycanda iqtisadi sabotaj və ziyankarlığın həyata keçirilməsi.
7. Sovet hökumətinə qarşı əhali arasında təbliğatın aparılması.
8. Sovetlər əleyhinə hərəkətə yeni üzvlərin cəlb edilməsi.

Daha sonra istintaq “aşkar” etmişdir ki, bu təşkilat Özbəkistanda, Ukraynada və SSRİ-nin başqa respublikalarında fəaliyyətdə olan əksinqilabi təşkilatlarla əlaqələr qurmuş, eləcə də İrənin Bakıdakı konsulluğu vasitəsilə o ölkənin kəşfiyyatının xeyrinə işlər görmüşdür.

Dindirilmələr zamanı Ə. Məmmədov (ondan öncə İ. Əliyev kimi) etiraf etmişdir ki, onların hamısı azərbaycanlıların öz torpaqlarının sahibi olmadıqlarına, onların hüquqlarının pozulması və ölkədə başqa millətlərin öndə olmasına görə narazılıqlarını bildirmişdilər.

Bu etiraflara İ. Əsədullayev “əlavələr” edərək bildirmişdir ki, onlarla əlaqədə olan “sağ-trotskiçilər” (məsələn, məsul partiya işçiləri olan Ostaşko və Kvyatkovski) sovet hökumətinin dağılmasından sonra SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda, milli dövlətlərin qurulmasının vacibliyi ilə razılaşırdılar.

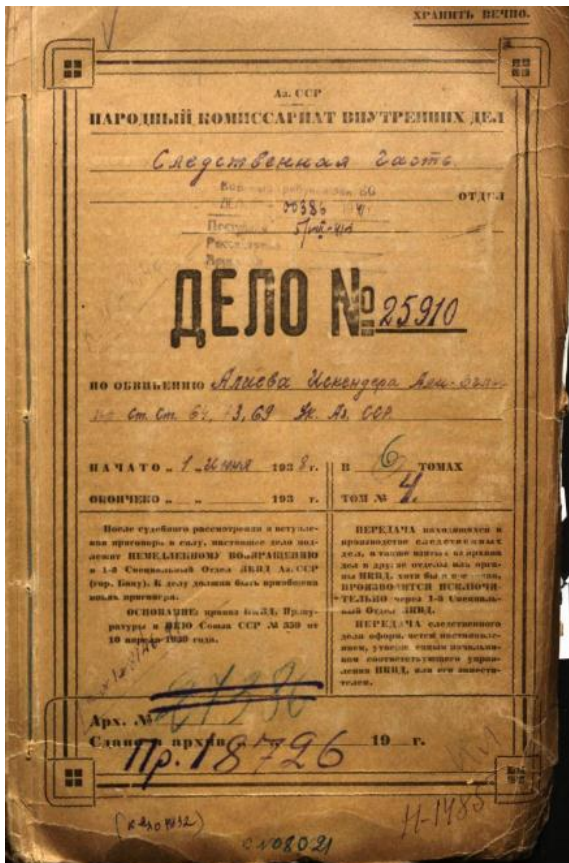
Bundan sonra istintaq SEMƏMT rəhbərlərinin ifadələrinin əsasında onların əlaqə yaratdıqları “sağ-trotskiçilərin” şəxsiyyətləri barəsində məlumat əldə etmişdir. Məlum olmuşdur ki, onların sırasında Azərb. SSR-in rəhbər vəzifələrində çalışanlar da olmuşdur.

Məhbuslara qarşı fiziki zorakılıq və işgəncələr

SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenkonun 15. 03. 1954-cü il tarixli Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Prezidiumuna məktubunda belə yazı keçməkdədir: “Bağırov 1937-1938 illər ərzində, əslində, xüsusi xidmət orqanlarına başçılıq etmiş, onlardan məhbusları döyərək cinayət işlərinin saxtalaşdırılması, ona sərf etməyənlərin aradan götürülməsi, vicdanlı partiya və sovet işçilərinin məhv edilməsi üçün istifadə etmişdir” [3, s. 428-431].

SEMƏMT işində işgəncələrin necə tətbiq edilməsi haqqında İskəndər Əliyev məlumat vermişdir. O, M. C. Bağırov və onunla əlbir olanlar üzərində 1956-cı ilin aprel ayında keçirilən məhkəmə prosesində ifadə verərək demişdi ki, “onu rezin dəyənəklə döydürdülər, diz üstündə şüşə qırıntıları üzərinə çökdürürdülər. Həbs olunandan dörd gün sonra onu həmin vaxt M. C. Bağırovun da olduğu XDİK komissarının kabinetinə gətirirlər. Bağırov ağır söyüşlər söyərək İ. Əliyevdən onun nə üçün “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqilabi - milliyyətçi təşkilatının” üzvü olduğunu etiraf etmədiyinin səbəbini soruşur. İ. Əliyev və bu işlə bağlı başqa məhbuslar məhz bu “təşkilatın” üzvü kimi XDİK tərəfindən təqsirli bilinirdilər. İ. Əliyevin dediklərinə görə, o özünü təqsirli bilmədiyini üçün Bağırov əmr etmişdi ki, onu yuxudan məhrum etsinlər. Keçmiş Azərb. SSR XDİK komissarının müavini Borşov isə həmin məhkəmədə təsdiq etmişdir ki, Əliyevi, Xəlilovu, Məmmədovu və başqalarını doğrudan da döydürdülər [10, s. 123-124]. İ. Əliyev istintaqa 20 avqust 1940-cı il tarixli İzahatında ona işgəncələr verdiyi adamların sırasında XDİK müstəntiqləri Babenko və Meşeryakovu göstərmişdi [10, c. 4, s. 279].

Məhbuslara təzyiqlərin edilməsi halları rəsmi dindirilmə protokollarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, dindirilmə zamanı onlara təhdidedici şəkildə öz ifadələrini tamamlamaq və başqa adamların adlarını çəkmək tələbi irəli sürülürdü. Bu kimi sual-cavablara 1938-ci ilin ərzində gedən dindirilmələrdə və üzləşdirilmələrdə rast gəlinir. Belə dindirilmələrdən sonra məhbuslar yeni adlar çəkərək kimisə gizlətdiklərini “etiraf” edirdilər. Aydınır ki, onlar fiziki işgəncələrə məruz qalıb istintaqa lazım olan insanların adlarını çəkirdilər. Sonra həmin adları çəkilən şəxslər həbs olunduqdan sonra eyni sual-cavablardan keçərək öz növbəsində yeni adlar verirdilər. Beləcə, məhbusların sayı getdikcə artırdı. Eyni zamanda, dindirilmə protokollarından məhbuslara həm də mənəvi təzyiqlərin edildiyini də hiss etmək olar.

Şəkil 2. İstintaq işi № 25910, c. 4.

Məhbusların öz ifadələrindən imtina etməsi

“1938-ci ilin avqust-sentyabr aylarında XDİK-də dəyişikliklər dövrü başlayır. Artıq o zaman repressiyaların şiddəti bir qədər zəifləyir... 1938-ci ilin dekabrında isə işlərin qısa yenidənba xılma dövrü başlanır” [7]. Ola bilsin ki, bu zaman SEMƏMT işi üzrə keçən məhbuslara basqıların şiddəti azalmağa başlamışdır. Çünki məhz o zaman, onlar verdikləri keçmiş ifadə və “etiraflardan” imtina etməyə başlayırlar. Həm də həmin dövrdə artıq Az. SSR XDİK rəhbərliyi dəyişmişdi.

14 sentyabr 1939-cu il tarixli dindirilməsi zamanı İ. Əliyev iddia edir ki, onun bundan öncə verdiyi ifadələr saxta və fantastikdir; bunları o, güclü fiziki və mənəvi işgəncələrə məruz qalaraq verməyə məcbur edilmiş və buna görə də onlardan imtina edir.

17 sentyabr 1939-cu il tarixli Yekun İttihamnaməsinə görə, İ. Əliyevdən başqa, M. Xəlilov, A. Məmmədov, İ. Əsədullayev də öz əvvəlki etirafedici ifadələrindən imtina etdilər. Buna görə də onların işini XDİK yanında xüsusi Müşavirəyə yolladılar [10, c. 4, s. 250].

Ancaq məhbusların yeni ifadə və ərizələri istintaq tərəfindən rədd edilmişdir. 3 avqust 1940-cı il tarixli daha bir Yekun İttihamnaməsində yazılmışdır: “Hesab edirik ki, məhbusların öz keçmiş ifadələrindən imtina etmələri əsassızdır və onlar tərəfindən cinayət işləri üzrə istintaq orqanlarını çaşdırmaq və aldatmaq məqsədini güdür” [10, c. 4, s. 288]. Bu azmış kimi, 8 avqust 1940-cı il tarixli Qərarında istintaq məhbusları Sovet hökuməti və K(b)P rəhbərlərinə qarşı terror aktları hazırlayan təşkilatın başçıları adlandırmışdır [10, c. 4, s.269].

Şəkil 3. İskəndər Əliyevin məhbus şəkilləri 1938 il.

Xalq təsərrüfatına ziyanvermə ittihamları

İstintaq materiallarından məlum olur ki, 1939-cu ildə məhbusların keçmiş ifadələrindən imtina etməsindən sonra ittiham tərəfinin mövqeyi xeyli zəifləyir, cinayət işi isə dağılmaq üzrə olur. Həmin il “məhkəmədə baxılması çətinliklər törədən” tərifi ilə iş SSRİ XDİK yanında Xüsusi Şuraya göndərilir (20 sentyabr 1939-cu il tarixli istintaqın yekun Qərarı) [10, s. 251]. İş o yere çatır ki, 24 aprel 1941-ci il qərarı ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası İ. Əliyevə və bu iş üzrə ittiham olunan başqa məhbuslara qarşı irəli sürülən ittihamları tam olaraq sübuta yetirilməmiş hesab edib, cinayət işini əlavə istintaqın aparılması üçün Azərb. SSR XDİK-ə geri qaytarır. Ancaq XDİK bu işi bağlayıb məhbuslara bəraət qazandıra bilməzdi, çünki proses təkcə Azərb. SSR rəhbərliyi deyil, həm də Kreml tərəfindən sifariş edilmişdi [11, c. 4, s. 297].

Buna görə də, vəziyyəti düzəltmək üçün məhbuslara qarşı bundan sonrakı ittihamlar əsasən xalq təsərrüfatında “ziyanvericilik” və “düşünülmiş sabotaj” adı altında davam edir. Bu maddələr üzrə ittihamın irəli sürülməsi isə nisbətən asan idi, çünki ittiham olunanların dördü də rəhbər vəzifələrdə işləyiblər. Müəssisələrdə isə ən bacarıqlı rəhbərlik olsa belə, hansısa çatışmazlıqların olması təbiidir. Bu istintaq işində isə həmin nöqsanları sifarişlə aşkar etmək və onlara siyasi don geydirmək məqsəd qoyulmuşdur.

Beləliklə, məhbusların keçmişdə rəhbərlik etdikləri müəssisələrə yoxlama heyətləri göndərilir. Onlar da Sovet hökumətinə qarşı “düşünülmiş sabotaj və ziyanvericilik” faktlarını aşkarlayıb istintaqa təqdim etməli idilər və bunu da etdilər. Onların “yoxlaması” nəticəsində məhbusları ittiham edən yeni Aktlar tərtib edilir. Bu Aktların əsasında həmin 4 nəfər məhbusa (M. Xəlilova, Ə. Məmmədova, İ. Əliyevə və İ. Əsədullayevə) yeni ittihamlar irəli sürülür və dindirilmələr təşkil edilir.

İstintaqın sonu və məhkəmə Qərarı

7 avqust 1940-cı ilin Qərarına əsasən M. Xəlilovun, İ. Əsədullayevin, Ə. Məmmədovun və İ. Əliyevin pərakəndə işləri vahid bir cinayət işinə birləşdirilir və həmin ilin 31 avqustunda SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir. Bundan sonra İ. Əliyev Moskvanın “Butırka” adlanan siyasi həbsxanasına göndərilir və yarım ilə qədər orada həbsdə qalır [10, c.4, s. 299]. Ancaq sonra yenidən Bakıya qaytarılır.

Nəhayət, 1941-ci ilin 30 avqust tarixində Bakıda Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının səyyar iclası (hakimlər Novikov, Vetux, Kviraya) tərəfindən bağlı qapılar arxasında SEMƏMT rəhbərlərinin məhkəmə prosesi keçirilir. 00497№-li məhkəmə Hökmünün mətnində yazılmışdır:

“ İlk araşdırma və məhkəmə istintaqı sübuta yetirmişdir ki, 1937-1938-ci illərdə XDİK orqanları tərəfindən gizli burjua-milliyətçi üsyankar təşkilat aşkar edilib məhv edilmişdir. Ancaq Bakıda M. Xəlilov, İ. Əsədullayev, Ə. Məmmədov və İ. Əliyev Sovetlər əleyhinə işlərini davam etdirmişlər. Onlar 1938-ci ilin yanvar ayında Moskvada olarkən öz qeyri-qanuni yığıncaqlarında sağ-trotskiçi Kulkovun vasitəsilə sağ-trotskiçilər təşkilatı ilə əlaqə yaratmaq qərarına gəlmişlər. M. Xəlilov, İ. Əsədullayev, Ə. Məmmədov və İ. Əliyevin praktiki işi təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasından ibarət olmuşdur. Bundan başqa, M. Xəlilov öz işlədiyi sahələrdə ziyanverici fəaliyyətin görülməsi haqqında İ. Əsədullayevə, Ə. Məmmədova və İ. Əliyevə tapşırıqlar vermişdir. Onlar da əksinqilabçı təşkilatın üzvləri kimi, ziyanvericiliyi həyata keçirmişlər... Təqsirli bilinən Y. Rodionov 1936-cı ildə sağ-trotskiçi təşkilatına cəlb olunmuş... təşkilata yeni üzvlər cəlb etmiş və rəbitə sistemində ziyanvericiliklə məşğul olmuşdur. Təqsirli bilinən B. Lyuborski-Novikov əksinqilabi təşkilata cəlb olunaraq Xəlilovla əksinqilabi əlaqə qurmuşdur” [10, c. 6, s. 186-188].

Məhkəmənin hökmünə əsasən əmlakı müsadirə edilməklə M. Xəlilov 15 il, Ə. Məmmədov, İ. Əsədullayev, İ. Əliyev və Y. Rodionov 10 il, B. Lyuborski-Novikov 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək, islah əmək düşərgələrində cəzaçəkməyə məhkum olunmuşlar. Yalnız Lyuborski-Novikova 5 gün ərzində məhkəmə Hökmünə qarşı şikayətvermə hüququ verilmişdir.

Sürgün həyatı

İskəndər Əliyev məhkəmənin hökmündən sonra Qazaxıstanın Karaqanda vilayətinin düşərgəsinə (Karlaqa) sürgün edilmiş, burada 1956-cı ilə qədər cəza çəkmişdir. Göründüyü kimi o, 10 ildən daha çox müddət ərzində orada qalmışdır. Çünki cəza müddəti bitdikdən sonra da məhbusları azadlığa buraxmırdılar [4, s. 194-205]. Buna görə də İ. Əliyev ümumi hesabla 18 il (1938-56) həbsdə qalmış, məhbus həyatının son illərini Karaqanda vilayətində sürgündə keçirmişdir. Məlumdur ki, 1953-55-ci illərdə o, Kuv rayonunun Koyandı Maşın-Traktor Stansiyasında (MTS) iqtisadçı-aqronom vəzifəsində çalışmışdır.

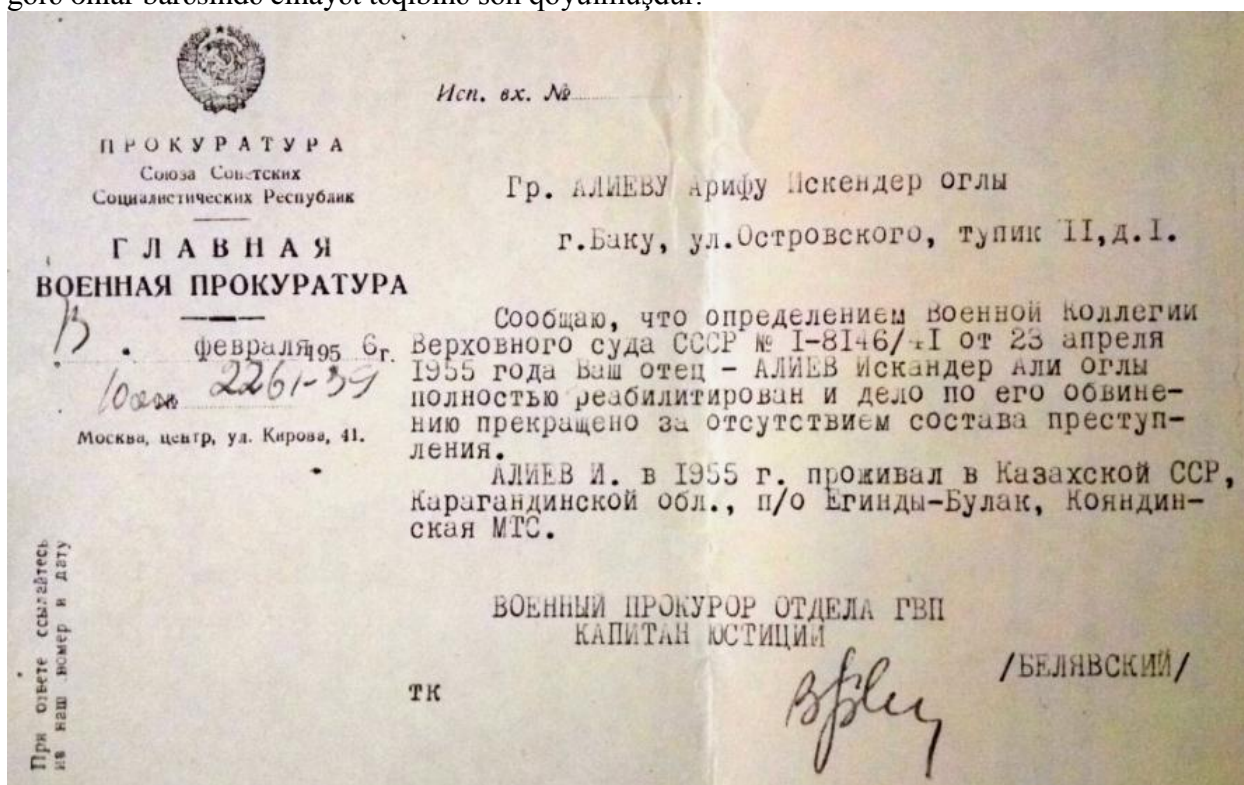
SEMƏMT işi üzrə başqa məhkum edilmişlərin taleyi daha acınacaqlı olmuşdur. M. Xəlilov, Y. Rodionov və İ. Əsədullayev həbs düşərgələrində vəfat etdilər. Təkcə Məmmədov 1956-cı ildə bəraət alaraq Bakıya qayıtmış, ancaq bir ildən sonra dünyasını dəyişmişdi. B. Lyuborski-Novikov isə bu işin yeganə məhkumudur ki, 1943-cü ildə onun haqqında cinayət işinə xitam verilmişdir.

Məhkum olunmuşların bəraət alması

Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də vəziyyət dəyişməyə başlamış, yeni partiya rəhbəri Xruşşov onu şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham etmişdir. 5 mart 1956-cı il tarixində Mir Cəfər Bağırov Azərb. SSR K(b)P MK katibi vəzifəsindən azad edilir. 1954-cü ilin may ayında isə SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenkonun rəhbərliyi ilə “əksinqilabçıların” işlərinə yenidən baxmaq üçün Mərkəzi komissiya yaradılır. Bu komissiyanın işinin əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycanda siyasi repressiya qurbanlarına bəraət (reabilitasiya) qazandırmaq idi. SEMƏMT işinə də bu komissiya tərəfindən İskəndər Əliyevin verdiyi 11.11.1954 il tarixli ərizənin əsasında baxılmış və bu iş üzrə keçən bütün məhkum edilmişlər bəraət almışdılar. 23 aprel 1955-ci il tarixli SSRİ Ali

Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 18146/41№-li Qərarının surətində bildirilir ki, “Məhkum olunmuşların şikayətlərinin əsasında prokurorluq tərəfindən aparılmış araşdırma nəticəsində təyin edilmişdir ki, M. Xəlilov, Ə. Məmmədov, İ. Əliyev, İ. Əsədullayev və Y. Rodionovun ittiham edilməsinin əsasında onların ilkin istintaq zamanı şəxsi ziddiyyətli ifadələri və öncə digər işlər üzrə məhkum olunan başqa adamların ifadələri durur... Məhkum olunmuşların və qeyd olunan şahidlərin ifadələri ilkin istintaq orqanları tərəfindən istintaqın aparılmasında qadağan olunan qeyri-qanuni yollarla alınmışdır. Buna görə də sonra məhkum olunmuşların özləri, eləcə də şahidlər öz ifadələrindən imtina etmişdilər. Bu iş üzrə başqa obyektiv sübutlar əldə edilməmişdir. İttiham materialları məhkum olunmuşlara qarşı onlara qarşı qeyri-qanuni üsulların tətbiq edilməsi ilə saxtalaşdırılmışdır” [11, c. 6, s. 343-345].

Beləliklə, bu iş üzrə məhkum olunmuşlara qarşı 30 avqust 1941-ci il tarixli Hərbi tribunalın Hökmü yeni halların açılması səbəbi ilə ləğv edilmiş və əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə onlar barəsində cinayət təqibinə son qoyulmuşdur.

Şəkil 4. 13 fevral 1956 il. SSRİ Baş Həbi Prokurorluğundan Vətəndaş Arif İskəndər oğlu Əliyevə bildiriş. Sizə bildirirəm ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının 23 aprel 1955-ci il tarixli 1-8146/41 №-li qəraradınina əsasən atanız Əliyev İskəndər Əli oğlu bəraət almış və əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə ona qarşı ittiham dayandırılmışdır. İ Əliyev 1955-ci ildə Qazaxıstan SSR Karaqanda vilayətinin Yegindibulaq kəndində yaşamışdı. Ədliyyə kapitanı Belyavski.

SEMƏMT işi M. C. Bağirovun və onunla əlbir olanların məhkəmə prosesində

Bəraətalma xəbərinə baxmayaraq, İ. Əliyevin sürgün həyatı daha bir ilə yaxın davam edib. Çünki SSRİ Prokurorluğu onu Bağirov və onunla əlbir olanlara qarşı məhkəmə prosesində şahid qismində iştirak etmək üçün hazırlayırdı. Ola bilsin ki, İ. Əliyevin Bakıya tezliklə qayıdışı onun üçün təhlükəli ola bilərdi, köhnə rəhbərliyin tərəfdarları şahidi ortalıqdan götürmək üçün ona

qarşı sui- qəsd təşkil edə bilərdilər. Yalnız 13 fevral 1956-cı il tarixində ailəsi onun sağ olması və bəraət alması xəbərini almışdı.

Bakıya qayıdıandan dərhal sonra İskəndər Əliyev 1956-cı ilin aprel ayında o zaman təşkil olunan keçmiş Azərb. SSR K(b)P MK katibi M. C. Bağırovun və onunla əlbir olanlar üzərində keçirilmiş məhkəmə prosesinə cəlb edilmişdir. Məhkəmədə o, repressiyalardan zərərçəkmiş və şahid qismində SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenko tərəfindən dindirilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, İ. Əliyev və SEMƏMT işi üzrə istintaqa cəlb edilib məhkum olunanlar şəxsən M. C. Bağırovun və onunla əlbir olanların göstərişi ilə saxtalaşdırılmış ittihamlar əsasında həbs olunmuş və saxta ifadələr verməyə məcbur edilmişdilər.

M. C. Bağırov və onunla əlbir olanlar haqqında məhkəmənin Hökmündə deyilmişdir: “1938-ci ildə M. C. Bağırovun göstərişi ilə Azərb. SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin 1-ci müavini Manaf Xəlilov, Xalq Daxili Ticarət komissarı İbrahim Əsədullayev, Xalq Əkinçilik komissarı Əbülfət Məmmədov, Xalq Yüngül Sənaye komissarı İskəndər Əliyev, Xalq Rabitə komissarlığının səlahiyyətli Yefim Rodionov, Xalq Komissarları Sovetinin məsul işçisi Lyuborski-Novikov həbs edilmişlər. M. C. Bağırovla əlbir olanlar onlara qarşı “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqilabi milliyyətçi təşkilatının” rəhbərləri olduqları haqqında saxtalaşdırılmış ittiham irəli sürmüşlər. Bağırovun əlaltıları bu şəxslərə qarşı işgəncələr və zorakılıq işlədəndən sonra, onlar çoxlu sayda başqa təqsirsiz insan haqqında saxta ifadələr verməyə məcbur edilmişdirlər. Bunun nəticəsində uç yüzdən çox vəzifəli partiya və sovet işçisi, o cümlədən: 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 15 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, 88 Sovet ordusu və hərbi-dəniz donanması komandiri, 8 professor və başqa səlahiyyətli şəxslər həbs edilərək güllələnmiş, ya da uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdilər” [5].

Məhkəmədən sonra

Faktiki olaraq bu hadisələrdən sonra tək-cə İskəndər Əliyev sağ qalıb həyatını davam etdirə bilmişdir. Onun Rəna (1932-2016), Fuad (1935-1953) və Arif (1937-1988) adlı üç uşağı olmuşdur. Geri qayıtdıqdan sonra, İ. Əliyev öz ailəsi ilə birləşmişdir. Onun həyat yoldaşı Pəri Əliyeva (Həsənova) (1908 - 1992) 1927-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələnmiş “Müsavat” partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri Dadaş Həsənovun (Mirzəbala Məmmədşadədən sonra gizli təşkilata 1923-26-cı illərdə rəhbərlik etmişdi) bacısı idi. O, 1930-cu illərdə Gülarə Qədirbəyova ilə birlikdə “Şərq qadını” jurnalında çalışmış, jurnalın məsul katibi olmuşdur [1]. Həyat yoldaşı həbs edildikdən sonra redaksiyadan işdən çıxmış, sonra Bakının Teatr muzeyində işləmiş, hətta bir müddət muzeyin müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Ancaq İ. Əliyev məhkəmə qərarı ilə məhkum olundandan sonra, 1942-ci ildə azyaşlı uşaqları ilə Bakını tərk edib Bərdəyə köçməyə məcbur olmuş, orada kənd məktəbində rus dili müəlliməsi vəzifəsində çalışmışdır. 1953-cü ildə M. C. Bağırov vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra yenidən Bakıya qayıtmış, məktəbdə müəllimə işləmişdir. Bakıda atasının qayıdışından az öncə onun oğlu Fuad gənc yaşında vəfat etmişdir.

Bəraət alandan sonra İ. Əliyev xalq təsərrüfatı sistemində işləmiş, rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. O zaman Azərbaycanda stalinizm mirasından aralanma prosesi gedirdi və Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası katibi İmam Mustafayev bu prosesin gedişində maraqlı idi. Ona görə də İskəndər Əliyev kimi stalinizmdən zərər çəkmiş adamların rəhbər vəzifələrdə bərpa edilməsi bu siyasətə qulluq edən addımlardan idi. Zərərçəkmişlər köhnə rejimi dəstəkləməzdilər. Beləliklə, İ. Əliyev 1956-1959-cu illərdə Azərbaycan SSR Meyvə-Tərəvəz Ticarəti Komitəsinin sədri olmuşdur. 1959-cu ildə İmam Mustafayev vəzifəsindən azad

edilmişdir. Onun yerinə gələn Vəli Axundonun dövründə İ. Əliyev yeni təyinat olaraq 1959-1964-cü illərdə Azərbaycan SSR Zərgərlik Malları Ticarəti Komitəsinin sədri olmuşdur.

Bu iradəli şəxs öz fəaliyyətini bundan sonra da davam etdirə bilirdi. Ancaq 18 illik sürgün həyatı, mənəvi və fiziki iztirablar və işgəncələr izsiz ötürmədi. 1964-cü ildə səhhətində olan problemlər üzündən İskəndər Əliyev rəhbər işlərdən könüllü olaraq ayrılıb Ümumittifaq dərəcəli təqaüdüçü olur. Bundan sonra aktiv ictimai həyatdan aralanaraq 1972-ci ildə vəfat edir.

Şəkil 5. Azərbaycan SSR Meyvə-Tərəvəz Ticarəti Komitəsinin sədri İskəndər Əliyev bəraət aldıqdan sonra oğlu ilə Soçi şəhərində istirahətdə, 1958-ci il.

Nəticələr

Beləliklə, M. C. Bağırov və onunla əlbir olanlara qarşı məhkəmə prosesində SEMƏMT rəhbərlərinin işi məntiqli sonluğuna çatmışdır. Çoxlu sayda insanları haqsız olaraq məhkum etmiş adamlar öz cəzalarını aldılar. Məhz bununla da bu iş o dövrün bir çox başqa işlərindən seçilir.

Məsələ burasındadır ki, repressiya olunmuşların böyük əksəriyyətinin həyatı faciəli sonluqla nəticələnmişdir. Onlar ya güllələnmiş, ya da islah-əmək düşərgələrində dünyalarını dəyişmişlər. Bununla belə, onlardan bir çoxu bütün bu sınaqlardan keçərək sağ qalmış və bəraətdilmə günlərini görmüşdür. Ancaq onlara işgəncələr verənlərə, saxta ittihamlarla həbs edənlərə qarşı məhkəmələrdə iştirak edib ifadələr vermək çox az insanlara qismət olmuşdur.

SEMƏMT rəhbərlərinin işi bütün SSRİ-də məhz bu xüsusiyyətə görə müstəsna işlərdəndir ki, onun bir iştirakçısı İskəndər Əliyev bütün sınaqlardan keçərək 18 ildən sonra bəraət alıb geri qayıdaraq ona zülm verənlərdən və saxta ittihamla həyatını sındıranlardan qisasını ala bilmişdir. Onun məhkəmədə ifadələri M. C. Bağırov və onunla əlbir olanların məhkum edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İskəndər Əliyevin işi həm də ona görə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir ki, o 18 ildən sonra geri qayıdaraq yenə Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdə çalışmış, repressiya vaxtı itirdiklərini və müsadirə edilmiş əmlakının əvəzini qaytara və öz ailəsi ilə birləşə bilmişdir. Repressiya olunmuşların arasında belə örnəklər olduqca azdır, müstəsna haldır.

Bu adamın həyat yolunu hətta məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın bir romanının qəhrəmanı - qraf Montekristo ilə də müqayisə etmək olar. O da şərlənərək uzun illər boyu həbsxanalarda cəza çəkmişdir. Ancaq sonra azadlığa çıxıb ona qarşı ədalətsizlik törətmişlərdən qisas almış, daha sonra isə bütün itirdiklərini geri qaytara, ləkələnmiş adını təmizə çıxara bilmişdir.

Açar sözlər: *dövlət terroru, sağ-trotski, əks-inqilab, repressiya, rehabilitasiya, əzablar, Azərbaycan SSR, SSRİ, stalinizm, siyasi iş*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şərq qadını. 1934-1935 illərin buraxılışı // Azərbaycan Milli Kitabxanası.
2. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010.
3. Вышинский А.Я. Судебные речи. М.: Госюриздат, 1955.
4. Записка Р.А.Руденко в Президиум ЦК КПСС о М.Д.Багирове. 15 марта 1954 г. // Дело Берия. Приговор обжалованию не подлежит. Сост. В.Н. Хаустов. М.: МФД, 2012.
5. Исмаилов Э. Советский государственный терроризм в Азербайджане // Кавказ и глобализация / SA&CC Press AB. Т. 4, № 1-2, 2010.
6. Копия приговора Военной коллегии ВС СССР от 26 апреля 1956 г. по делу М. Д. Багирова, Т. М. Борщева, Р. А. Маркаряна, Х. И. Григоряна, С. И. Атакишиева и С. Ф. Емельянова // Политбюро и дело Берия. Сборник документов. М.: 2012, istmat.info/node/22355 (дата обращения 08.01.2018).
7. Мельчин С. А. и др. Вводная статья к «сталинским спискам», [Электронный ресурс]. URL <http://stalin.memo.ru/images/intro.htm>, (дата обращения 01.03.2018).
8. На имя Багирова, за подписью Багирова. Сборник архивных материалов. Составитель Теюб Гурбан. Редактор А. Балаев. Баку: "Ol"npkt, 2016.
9. Свентоховский Т. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане // Азербайджан и Россия: общества и государства. М.: Летний сад, 2001.
10. Следственное дело №25910, с. 1-6, подлинник, машинопись // Архив Службы Государственной Безопасности Азербайджанской республики.
11. Смирнов Н. Рапава, Багиров и другие. Антисталинские процессы 1950-х гг. М: АИРО-XXI, 2014.
12. Список лиц, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 25 сентября 1938 года. Подписал Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов. АП РФ, оп.24, дело 419, лист 167. [Электронный ресурс]. URL <http://stalin.memo.ru/spiski/pg11173.htm>, (дата обращения 01.03.2018).

Айдын АЛИЗАДЕ

КРАСНЫЙ ТЕРРОР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ДЕЛО «ЗАПАСНОГО ПРАВОТРОЦКИСТСКОГО ЦЕНТРА КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ» (1938-1956 гг.)

Резюме

В данной статье исследована история одного из следственных дел периода красного террора «запасного правотроцкистского центра контрреволюционной националистической организации» (1938-1956 гг.) в Азербайджане. По этому делу было осуждено свыше 300 человек, в том числе члены высшего руководства Азербайджанской ССР и депутаты Верховного Совета СССР, и оно считалось одним из крупнейших дел того периода. Одна-

ко впоследствии было доказано, что данное дело было сфабриковано и все осужденные были реабилитированы. В связи с тем, что события в статье изложены последовательно, использовался нарративный метод исследования. Научная новизна работы состоит в том, что это исследование проводится впервые а основной вывод, что данное политическое дело было сфабриковано, а следствие велось незаконными методами. В работе над статьей были жользованы архивные материалы, а также исследования других авторов по теме красного террора в Азербайджане.

Ключевые слова: *государственный террор, правотроцкисты, контрреволюция, репрессии, реабилитация, пытки, Азербайджанская ССР, СССР, сталинизм, политическое дело*

Aydin ALIZADE

**RED TERROR IN AZERBAIJAN : THE CASE OF THE “RESERVE
RIGHT-TROTSKYITE CENTER OF THE COUNTER-REVOLUTIONARY
NATIONALIST ORGANIZATION” (1938-1956)**

Summary

In the article the present history of one of the investigated cases of the Soviet Red Terror period which was named as case of the "reserve right-Trotskyite center of the counterrevolutionary nationalist organization" in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic" (1938-56). More than 300 people were convicted in this case, including members of the senior leadership of the Azerbaijan SSR and deputies of the Supreme Soviet of the USSR. Therefore, this case was one of the most sound cases of that period. However, it was subsequently proved that the case was fabricated and all convicts were rehabilitated. In connection with the sequential presentation of events, in the article there was used a narrative method of investigation. The scientific novelty of the work is that this study is being done for the first time. The main conclusion is that political case was fabricated and the investigation was carried out illegally. In the work on the article there were used the archival materials, as well as studies of other authors on the theme of the Red Terror in Azerbaijan.

Keywords: *state terror, right trotskyites, counterrevolution, repression, rehabilitation, torture, USSR, Azerbaijan SSR, Stalinism, political case*